

Ψ

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
СУЧАСНОСТІ:
РЕСУРСИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
м. Луцьк, 26–27 вересня 2019 року*

ЧАСТИНА 1
НАУКОВІ СТАТТІ

УДК 159.922.74

Г. БАРАБАЩУК

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУБ'ЄКТИВНОГО СПРИЙНЯТТЯ
ПІДЛІТКОМ ЗНАЧУЩИХ ДОРΟΣЛИХ В УМОВАХ
ДИСТАНТНОЇ СІМ'Ї**

У статті представлено використання проективної експресивної методики «Сімейна соціограма» Е.Ейдемільера у роботі з підлітками, батьки яких тривалий час перебувають за кордоном на заробітках. Запропоновано критерії аналізу малюнкових робіт досліджуваних. Висвітлено суб'єктивне сприйняття підлітком ідентифікацій фігур матері та батька.

Ключові слова: дистантна сім'я, сімейна ідентичність, сімейна соціограма, дитячо-батьківські взаємини, структура сім'ї, сімейні ролі.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві зміни, які відбувається на всіх шаблях державотворення також впливають на сім'ю. Численні трансформації, яких зазнає сьогодні сім'я на структурному та функціональному рівнях, очевидні у дистантних сім'ях. За визначенням науковців, дистантна сім'я – це сім'я, члени якої тривалий час перебувають на відстані через те, що один або обидва з батьків працюють за кордоном [4]. Дистантна сім'я – це мала соціальна група людей, об'єднаних родинними відносинами, спільністю формування й задоволення біологічних і соціально-економічних потреб, любов'ю і взаємною моральною відповідальністю.

Варто відмітити, що особливо чутливими до таких сімейних трансформацій є діти. Дослідження І. Лялюгене та Л. Рупшене [2] підтверджують, що при тривалій відсутності одного чи обох батьків за кордоном на заробітках, у житті дитини відбуваються суттєві зміни, які впливають на її соціалізацію. Залишаючись з одним із батьків чи взагалі без батьків, дитина позбавлена повноцінного сімейного спілкування, нездатна засвоювати сімейні цінності, усвідомити відповідні

сімейні ролі та сформувати для себе образ повноцінної (нуклеарної) сім'ї.

За даними С. Смирнової та В. Собкіна, дітям з дистантних сімей не вистачає своєчасної емоційної підтримки, визнання в сім'ї або серед однолітків; безпосередності у вираженні почуттів; впевненості в собі та рішучості; здатності легко встановлювати контакти і довгостроково підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості та невимушеності у відносинах, вміння приймати і грати ролі [3]. У результаті дослідження І. Трубавіної було встановлено, що у дистантних сімей внутрішньо-сімейний клімат відрізняється конфліктністю, емоційною нестабільністю, недоліком теплих довірчих відносин, а в ряді випадків і ворожістю між членами [4].

Існують дослідження [1] які зазначають, що діти трудових мігрантів перебувають у складній ситуації соціального розвитку, оскільки всі вони гостро відчувають незадоволення основних потреб, таких як стабільність та захист. За словами В. Ядова [6], індивіду, для його повноцінної життєдіяльності необхідно бути в групі, яка надасть йому відчуття захищеності в ситуації реальної чи уявної небезпеки, і перш за все такою групою стає сім'я. В умовах дистантної сім'ї, потреба захищеності не задовольняється повною мірою, через те, що значущі дорослі – батьки – відсутні. Той факт, що батьки приїжджають періодично, спричинює відчуття нестабільності, але й такі короточасні приїзди (від одного до шести місяців), не можуть компенсувати тривалу відсутність батьків. Близько 52 % підлітків, вказують на незадоволеність присутністю батьків, і хочуть щоб вони скоріше вже поїхали назад, близько 30 % опитуваних наголошують, що за час перебування батьків вдома між ними часто виникають конфлікти та суперечки, 15 % підлітків, звертають увагу на те, що їм складно розмовляти з батьками, «вони ніби знаходяться на різних планетах» [3].

Роль образу батьків для підростаючої особистості досить важлива, оскільки визначає як підліток сприйматиме та взаємодіятиме з оточуючою реальністю, які засоби використовуватиме для подолання життєвих труднощів, яким чином вирішуватиме конфліктні ситуації. Варто також відмітити, що саме ототожнення з батьками, створює для підлітка базисну модель ідентифікаційних механізмів засвоєння та реалізацію соціальних ролей.

Мета статті: аналіз суб'єктивного сприйняття підлітком внутрішньо-сімейних взаємин та ідентифікація постатей батьків, які тривалий час перебувають за кордоном.

Методика та процедура дослідження. Дослідження здійснювалося за допомогою проективної експресивної методики «Сімейна соціограма» Е. Ейдемільера [5]. Учасниками діагностичного обстеження стали 119 підлітків м. Чернівців та Чернівецької області, батьки яких трудові мігранти. Серед досліджуваних у 55 % підлітків з дистантних сімей – мати перебуває за кордоном; у 29 % – батько; обоє батьків відсутні у 16 % опитуваних.

Аналіз «Сімейної соціограми» (малюнків) здійснювався за такими критеріями: розмір кілець (дає змогу з'ясувати оцінну складову ідентифікаційних механізмів): мати/батька/Я (автор малюнку) – велике/середнє/мале; розміщення кілець (дає змогу з'ясувати емоційну близькість дитини та батьків): мати-Я/батько-Я – близька/середня/далека/інший варіант розміщення кілець відносно заданої площини; – наявність у колі інших фігур (дає змогу з'ясувати цілісність та структурність сім'ї) – родичі першого кола (брати, сестри, дідусі, бабусі) / родичі другого кола (тьоті, дяді, двоюрідні брати та сестри) / інші родичі

Аналіз результатів дослідження. У процесі якісного аналізу отриманих результатів з'ясувалося (табл 1), що у групі досліджуваних, де *мати перебуває за кордоном*, її значущість для підлітка не знижується, а навпаки залишається вагомим. Більшість досліджуваних, а саме 90 %, зобразили її кільцями великого та середнього розмірів і тільки 4 % опитуваних у своїх роботах зовсім не зобразили кільця матері, тим самим засвідчили, що не ідентифікують для себе її образ. У таких дистантних сім'ях, основним вихователем та опікуном залишається здебільшого чоловік, однак його роль для підлітка порівняно з постаттю матері є меншою, на це вказали 71 % досліджуваних. Такий результат свідчить, що ті зміни, які існують у розподілі сімейних функцій та соціальному статусі кожного з батьків, підлітком сприймаються досить позитивно. Водночас значущість матері вища мірою того, що досліджувані на даний момент ідентифікують її як «годувальника», як основного носія матеріального забезпечення сім'ї, тоді як роль батька, який займається реалізацією сімейних функцій підлітками недооцінюється.

Розподіл підлітків з дистантних сімей за методикою «Сімейна соціограма» (критерій – розмір кільцець) (у %)

Критерії		Мати відсутня	Батько відсутній	Обоє батьків відсутні
Розмір кільця матері	велике	44**	22*	12*
	середнє	46	60	48
	мале	6**	15	36*
	кільце відсутнє	4	3	4
Розмір кільця батька	велике	35	33	33
	середнє	36	48	22*
	мале	8**	7	42**
	кільце відсутнє	21**	10	3*
Розмір кільця автора малюнку	велике	12**	33	45
	середнє	48	22*	35
	мале	36	42	20*
	кільце відсутнє	4	3	-

Примітка. * рівень достовірності при $p < 0,05$; ** рівень достовірності при $p < 0,001$ (за кутовим перетворенням Фішера).

Чоловіки, які залишилися в Україні, часто не можуть оволодіти не тільки новою сімейною ситуацією, але й не можуть прийняти для себе нову соціальну роль. В окремих випадках, таке неприйняття та суперечливість призводить до конфлікту між подружжям, до прояву авторитарності у вихованні дітей, вживанні спиртних напоїв, та як наслідок – розлучення. Зазначасмо, що 21 % досліджуваних, у яких мати перебуває за кордоном, зовсім не представили у своїх роботах батька, як реального суб'єкта сімейних взаємин, що свідчить про втрату контактів із ним та відчуженість підлітка від нього.

Аналіз критерію – розмір кільця автора малюнку, показав, що 48 % досліджуваних зобразили себе кільцем середнього розміру, що свідчить про адекватне самосприйняття себе, як члена сім'ї, однак 36 % демонструють низьку самоцінність. Очевидно, що відсутність матері впливає на самооцінку особистості підліткового віку, адже образ матері вітлює у собі любов, піклування, підтримку, якщо мати відсутня, а батько нездатний проявити терпимість та розсудливість, дитина залишається один на один зі своїми труднощами, емоціями, відчуттями, що негативно відображається на її самоцінності.

Підлітки, у яких батько перебуває за кордоном, сприймають його образ позитивно, на це вказали 33 % досліджуваних, які у своїх малюнках зобразили його великим кільцем та 48 % – кільцем середнього розміру. Очевидно, що матір, яка знаходиться поруч із дитиною та займається її вихованням, спроможна не тільки виконувати сімейні функції, але й зберегти цілісність сім'ї у сприйнятті підлітка. Можна припустити, що така сімейна ситуація для всіх членів сім'ї прийнятна, а роль батька у сім'ї має позитивну підтримку. Водночас позитивне сприйняття підлітком образу батька, тільки активізує у нього відчуття стабільності та впевненості щодо майбутньому.

Аналізуючи розміри кільцець авторів малюнків, виявили, що 33 % досліджуваних зобразили себе колом великого розміру, тоді як 42 % намалювали себе у вигляді малого кола. Таке протиріччя зумовлене особливостями підліткового віку, коли часто наявні моделі поведінки та схеми сприйняття оточуючої дійсності назавжди співвідносять з щоденними реаліями. Опинившись в ситуації вибору, передусім між-особистісної взаємодії, підлітку складно все раціоналізувати та структурувати, тому досить важливо, щоб він отримав емоційну та моральну підтримку з боку сімейних субсистем.

Підлітки у яких обоє батьків перебувають за кордоном, демонструють зниження значущості ролі обох батьків у їхньому сприйнятті, про що свідчить 36 % опитуваних, які зобразили мати та 42 % батька кільцями малого розміру. Однак, хотілося б відмітити, що на відміну від інших двох груп, тільки 3 % досліджуваних не представили фігури батька у своїх роботах. В індивідуальних бесідах з підлітками було з'ясовано, що здебільшого батьки за кордоном працюють та проживають разом, в поодиноких випадках можуть працювати у різних містах, але на вихідні обов'язково зустрічаються, отож така дистантна сім'я залишається у сприйнятті підлітка структурно цілісною.

Більшість досліджуваних цієї групи (80 %) сприймають власний образ позитивно, і тільки 20 % намалювали себе кільцем малого розміру, тоді як 36 % підлітків, у яких мати перебуває за кордоном та 42 %, у яких батько відсутній, зобразили себе у вигляді малого кола.

Аналізуючи відстань між кільцями автора та значущими дорослими, можна з'ясувати особливості емоційно-особистісного ставлення підлітка до них (див. табл. 2). Важливим стало питання, чи бачить сам підліток своє місце в стосунках з батьками. Позитивною ознакою цього, для нас слугувало те, що автор малюнку розміщував своє кільце

на близькій відстані від кілець батьків. Тоді як далеке розміщення кілець відносно один одного, може свідчити про напруженість у дитячо-батьківських взаєминах, емоційну відчуженість та переживання батьківської депривації.

У ході аналізу результатів з'ясовано, що більшість досліджуваних позитивно налаштовані на відносини з батьками. Так, у групі підлітків, де *мати перебуває за кордоном* 64 % респондентів сприймають свої взаємини з нею, як близькі та хороші, тоді як 55 % підлітків, позитивними вважають свої відносини з батьком.

Варто відмітити, що про відсутність контакту з матір'ю зазначають 8 % досліджуваних, тоді як на відчуженість від батька вказали 23 %. Такі результати зумовлені тим, що досліджувані не зобразили у своїх роботах кілля батьків. Це може засвідчувати про витісненні їхніх образів, ображеність та розмитість сімейної ідентичності. Присимбіотичність між суб'єктами дитячо-батьківських взаємин, свідчать 8 % підлітків, які у роботах, своє коло та коло батька намалювали разом (*кола перетинаються, розміщення кола в колі*), у взаєминах з матір'ю така симбіотичність спостерігається у 15 % опитуваних.

Таблиця 1
Розподіл підлітків з дистантних сімей за методикою «Сімейна соціограма» (критерій – відстань між кільцями) (у %)

Критерій		Мати	Батько	Обоє батьки
		відсутня	відсутній	Відсутні
Відстань між кільцем автора та кільцем матері	близька	12	7	15
	середня	52	48	60
	далека	13	22	15
Відстань між кільцем автора та кільцем батька	інший вар. (відсут. відстані/ перетин. або злиття кілець)	8/15	7/14	10/-
	близька	15	14	15
Відстань між кільцем автора та кільцем батька	середня	40	18*	60*
	далека	12	40*	15*
	інший варіант (відсут. відстані/ перетин. або злиття кілець)	23/8	28/-	10/-

Примітка. * - рівень достовірності при $p < 0,001$ (за *критерієм перетворення з Фішера*).

У групі підлітків з дистантних сімей, де *за кордоном перебуває батько*, 40 % зобразили його коло на далекій відстані від свого, як результат емоційно стриманих та прохолодних взаємин. Тільки 14 % досліджуваних, продемонстрували позитивну спрямованість у взаєминах із ним.

Цікавим виявився факт, що 22 % досліджуваних показали емоційну відчуженість у відносинах з матір'ю, яка реально (фізично) знаходиться поруч із дитиною. Ймовірно, що за відсутності батька, мати, яка перебирає на себе основні системно-сімейні функції, стає для підлітка певним емоційним агресором. Таким чином, в поведінці підлітка щодо неї може проявлятися бунт, відчуженість, конфліктність та фрустрованість.

Підлітки, у яких *обоє батьків за кордоном* демонструють однакову налаштованість щодо кожного із батьків, про це свідчать результати 60 % опитуваних, які у своїх роботах розмістили кільця батьків на середній відстані від свого, тим самим засвідчили емоційно-позитивну спрямованість у збереженні дитячо-батьківських взаємин.

Здійснивши якісний аналіз робіт досліджуваних, варто наголосити на окремих аспектах. У своїх малюнках, 55 % підлітків першої групи (мати відсутня) зобразили родичів першого порядку (брати та сестри), 17 % – родичів другого порядку (бабусі та дідуся) та 12 % – родичів третього порядку (тятьоті та дяді), таким чином представлені тільки ті фігури, кого підліток ідентифікує як сім'я. На відміну від них, для 40 % досліджуваних третьої групи (обоє батьків відсутні) стало закономірним зображувати у своїх роботах родичів третього порядку, а також своїх друзів, тварин та інші фігури. Такі підлітки, яскраво продемонстрували, що їхня сім'я є трансформованою для них, а зображення родичів третього кола, це замісні суб'єкти ідентифікації та соціалізації, які необхідні для підлітка, щоб структурувати для себе зовнішній світ. На малюнках, кола родичів досліджувані розміщували на далекій відстані від свого, що вказує про важливість дорослих у системі міжособистісної взаємодії, однак їх взаємини мають здебільшого ситуативний характер, ніж емоційно-глибинний.

Щодо розміщення кілець у заданій площині малюнка, то можна сказати, що 85 % підлітків з дистантних сімей, де *за кордоном перебуває мати* розмістили кола батьків та свої кола вгорі та в центрі, що свідчить про позитивне оцінення сім'ї, як важливого інституту соціалізації. Близько 15 % досліджуваних розмістили кільця у центрі та

внизу малюнка, що свідчить про реальне сприйняття існуючої ситуації та місце сім'ї.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, за відсутності матері, її значущість для підлітка не зменшується, а навпаки залишається досить високою, а міжособистісні взаємини із нею сприймаються як близькі та хороші. Фігурі батька у таких сім'ях надається оціночно-нижча роль, але відносини сприймаються позитивними. У сім'ях, де батько перебуває за кордоном, його значущість менша у порівнянні з постаттю матері, а взаємини характеризуються відчуженістю та емоційною стриманістю. Водночас прагне компенсувати батькову відсутність контролюючи мати, яка прагне загострює внутрішньо-сімейні взаємини із ним та викликає в нього обурення, супротив та злість. Коли обоє батьків відсутні, їх значущість для підлітка зменшується, однак взаємини сприймаються емоційно позитивними. Натомість у роботах даної категорії дітей присутні колеги інших суб'єктів (родичі, друзі, домашні тварини), як реалізація замісної функції батьків. Перспективою подальшого дослідження є сприйняття дорослими структури дискантної сім'ї та значущістю власних рольових позицій.

Література

1. Куб'як Н. Деякі аспекти підготовки вчителів до роботи дистантними сім'ями / Н. Куб'як // Вісник Львівського університету. Серія: педагогічні науки. – 2005. – Вип. 20. – С. 56–61.
2. Лялюгене И. Ю. Влияние трудовой миграции родителей на социализацию подростков [Электронный ресурс] / И. Ю. Лялюгене, Л. А. Рупшене. – Режим доступа : http://www.isras.ru/socis_2008_1.html.
3. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей в дистантних сім'ях і методично-теоретичні засади підготовки спеціалістів до роботи з ними : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (30–31 жовтня 2008). – ЧНУ ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Технодрук, 2008. – 176 с.
4. Трубавіна І. М. Сучасні підходи до розуміння сім'ї у наукових дослідженнях / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – С. 38–47.
5. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 2001. – 656 с.

6. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования идентичности личности // Психология самосознания : хрестоматия / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара, 2007. – С. 589–602.

References

1. Kubiak N. Деякі аспекти підготовки вчителів до роботи з дистантними сім'ями / N. Kubiak // Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: pedahohichni nauky. – 2005. – Vyp.20. – S. 56–61.
2. Lyalyugene I. Yu. Vliyanie trudovoy migracii roditel'ej na socializaciyu podrostkov [Elektronnij resurs] / I. Yu. Lyalyugene, L. A. Rupshene. – Rezhim dostupu : http://www.isras.ru/socis_2008_1.html.
3. Sotsialno-psykholohichni problemy vykhovannia ditei v dystantnykh simiakh i metodychno-teoretychni zasady pidhotovky spetsialistiv do roboty z nymy : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (30–31 zhovtnia 2008). – ChNU im. Yurii Fedkovycha. – Chernivtsi : Tekhnodruk, 2008. – 176 s.
4. Trubavina I. M. Suchasni pidkhody do rozuminnia simi u naukovykh doslidzhenniakh / I. M. Trubavina // Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka. – 2005. – S. 38–47
5. Ejdemiller E. G. Psihologiya i psihoterapiya semi / E. G. Ejdemiller, V. V. Yustickis. – SPb. : Piter, 2001. – 656 s.
6. Yadov V. A. Socialnye i socialno-psyhologicheskie mehanizmy formirovaniya identichnosti lichnosti // Psihologiya samosoznaniya : hrestomatiya / red. D. Ya. Rajgorodskij. – Samara, 2007. – S. 589–602.

Barabashchuk H. Psychological Analysis of the Subjective Perception of Adults Important for Teenagers in Terms of a Distant Family. In today's Ukrainian society, the changes that occur at all levels of state formation also affect the family. In particular, the transformations experienced today by families at the structural and functional levels are evident in the families of migrant workers. A distant family is a family whose members are distant for a long time because one or both parents work abroad. Such a family is officially considered complete, and in fact, family members do not receive proper emotional communication with each other. Especially sensitive to such family transformations are children. Remaining with one parent or no parents at all, the child is deprived of profound family communication, unable to assimilate family values, understand relevant family roles and form an image of a nuclear family. The

purpose of the article is to analyze the subjective perceptions of adolescent inner-family relationships and identify the roles of parents who have been abroad for a long time. Empirical research was carried out with the help of projective methodology "Family Sociogram".

When mother is absent, her importance to the teenage child can not be diminished, but on the contrary remains high enough, and interpersonal relationships with her are perceived as close and good. The role of father in such families is ranked as lower, but their relationships are positive. In families where the father is abroad, their importance is less than that of the mother, and relationships are characterized by alienation and emotional restraint. At the same time, a mother who seeks to compensate for the father's absence by controlling the teenager only exacerbates inner-family relationships with him and provokes resistance and anger. When both parents are absent, their importance for the teenager diminishes, but the relationship is perceived emotionally as positive. Instead, the works of children of this category comprise circles of other subjects (relatives, friends, pets) as a substitute of their parents.

Keywords: distant family, family identity, family sociogram, child parent relationships, family structure.

УДК 159.942.52:364.624.4

Д. ГРУДНЯК
М. МУШКЕВИЧ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ САМОТНОСТІ

У статті проаналізовано особливості розвитку почуття самотності в контексті особистісного становлення та суспільно-історичного розвитку. Висвітлено позитивні і негативні аспекти переживання самотності та фактори, що їх спричинюють. Розкриті особистісні характеристики, які каталізують формування негативних переживань та перешкоджають адаптації в соціумі.

Ключові слова: самотність, генеза, суспільство, соціальний устрій, внутрішні психологічні процеси, механізм ідентифікації-відокремлення, особистісні характеристики, стиль виховання.

Постановка проблеми. Все більше людей відчувають ізоляцію на певних життєвих етапах. Це може бути як психологічна ізоляція соціальною групою, так звана «біла ворона», так і фізична ізоляція. Впливовими постають не тільки соціальні, а й політичні, економічні фактори, які характеризуються нестабільністю та невизначеністю. Інтенсивні зміни в політичній, економічній, культурній сфері чинять активний вплив на структуру міжособистісних взаємин та самоусвідомлення.

Сучасна соціальна ситуація вимагає від людини залучення додаткових ресурсів для успішної адаптації та формування адекватних відповідей на запити суспільства. Проте, не кожен здатен швидко зреагувати на нові життєві вимоги – багато людей переживають руйнування застарілих стратегій поведінки, необхідність набуття нових, водночас, з неможливістю їх становлення. Як результат, нестача або ж поверховість соціальних контактів викликає гостре негативне переживання самотності.

Метою статті є теоретичне дослідження особливостей розвитку та формування почуття самотності, визначення факторів, що виступають каталізатором появи досліджуваного феномену.

Результати теоретичного дослідження. До питання феноменології виникнення почуття самотності звертались такі науковці як В. Абраменкова, Б. Сосновський, О. Данчева, Л. Симеонова, Ю. Швалб, К. Андерсон, Дж. Боулбі, М. Мід, Н. Конрад, Л. Хоровіц, З. Фрейд, Р. Френч, Дж. Янг. Українські психологи Ю. Швалб та О. Данчева розглядали генезу почуття самотності у контексті розвитку суспільства та поступового відокремлення людини від групи, її індивідуалізації. Первісне суспільство характеризувалось високим рівнем колективізації, залежності від соціальної групи. Феномену індивідуальності, унікальності за таких умов не існувало, окремий індивід розглядався лише як представник роду, не наділений власними характеристиками. Як наслідок, високий рівень згуртованості не передбачав формування відчуття відокремленості у свідомості людини. Поступова зміна у структурі свідомості з'являється у період античності формуванням "Я-свідомості". Відбувається певне відокремлення себе від референтної групи, проте воно не несло в собі усвідомлення власного Я як унікального, несхожого на інших. Лише починаючи з епохи Відродження відбувається актуалізація індивідуальності як психологічної характеристики людини, формується самосвідомість. Наявність унікальних, неповторних властивостей та якостей стає

